

IOANNIS ZIZIOULAS

Priesters van de schepping

Een groene theologie van eerbied

Onder redactie van
John Chryssavgis en Nikolaos Asproulis

Vertaling
Hildegard C. Koetsveld OSB

Met voorwoorden door
Rowan Williams en Marianne Thieme

SKAN DALON
L. O. N. V. B. B. N. K. D. P. O. S. T. I. O. N. S.

Otheo

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF

bij de Nederlandse vertaling – Marianne Thieme 7

WOORD VOORAF

bij de oorspronkelijke uitgave – Rowan Williams 11

INLEIDING

De ecologische nalatenschap van Ioannis Zizioulas
– John Chrysavgis 14

I HISTORISCHE WORTELS 23

1. Paulus en het ecologisch probleem 25
2. Het boek Openbaring van Johannes en het natuurlijk milieu 35
3. Scheppingstheologie vanuit orthodox perspectief 42

II THEOLOGISCHE BENADERINGEN 57

4. Orthodoxie en de ecologische crisis 59
5. Een theologische benadering van het ecologisch probleem 65
6. Een orthodox antwoord op de milieu-uitdaging 77

III LITURGISCHE PERSPECTIEVEN 93

7. Het bewaren van Gods schepping 95
 - Lezing 1: Historisch overzicht 95
 - Lezing 2: Positieve elementen vanuit de traditie 104
 - Lezing 3: Antropologische opmaat 119
8. De eucharistische visie op de wereld 135
9. Eigenaars of priesters van de schepping? 146

IV ECOLOGISCHE ETHIEK OF ECOLOGISCH ETHOS?	157
10. Ethiek of ethos? Een korte schets	159
11. Naar een milieu-ethiek	162
V WETENSCHAPPELIJKE EN SPIRITUELE DIMENSIES	175
12. Religie en wetenschap: een theologische benadering	177
13. Mens en natuur: in de leer bij inheemse volken	188
14. De mens en de dieren	199
VI OECUMENISCHE EN CULTURELE CONSEQUENTIES	205
15. Ecologische ascese: een culturele revolutie	207
16. Gemeenschap en communicatie	212
17. Paus Franciscus en Laudato Si'	216
CONCLUSIE: HOE NU VERDER?	223
BIBLIOGRAFIE	230
VERANTWOORDING	232
NAMENREGISTER	234
TREFWOORDENREGISTER	236

Woord vooraf bij de Nederlandse vertaling

door Marianne Thieme

Begin oktober 2024 leidde ik een workshop met 25 ambitieuze jonge professionals als onderdeel van het zogenaamde *Young Leaders in Ecology*-programma van de Nederlandse denktank Socires. Wat zich die dag ontvouwde, was een betekenisvol gesprek over integrale ecologie en persoonlijk leiderschap. We spraken over hoop en optimisme, teleurstelling in de belofte van vooruitgang, maar gingen ook in op vragen die dieper liggen: wat is het heersende wereldbeeld en wat dat van onszelf, welke rol speelt geloof daarin en hoe kunnen we zoeken naar zingeving?

Wat mij opviel, was dat de deelnemers, meestal niet-religieus, religieuze taal gebruikten om hun gevoelens uit te drukken: termen als 'het einde van de wereld', 'nederigheid' en 'genade' domineerden onze gesprekken. Het *Young Leaders in Ecology*-programma, dat in 2024 zijn eerste jaar beleefde, staat overigens niet op zichzelf. Steeds vaker, althans in Nederland, worden bijeenkomsten zoals deze georganiseerd voor jonge mensen die zich soms wanhopig voelen vanwege de toenemende klimaatontwrichting en het soortenverlies.

Antropoceen

We hebben van de aarde een rovershol gemaakt. We buiten de natuurlijke wereld uit. Dieren lijden onder ons handelen, en ecosystemen worden verstoord. Wie het systematische en meedogenloze geweld dat mensen andere levende wezens aandoen tot zich door laat dringen, kan niet anders dan concluderen dat wij moreel de weg kwijt zijn. Om dit te illustreren: alleen al in Nederland worden 1220 dieren per minuut voor de menselijke consumptie op industriële wijze geslacht, 20 per seconde...

Mens en dier zijn gezamenlijk onderdeel van een ecosysteem dat uiterst kwetsbaar is en door het handelen van de moderne mens steeds verder wordt beschadigd. We leven in wat wetenschappers het Antropoceen zijn gaan noemen. Krap twee eeuwen geleden begon met de grootschalige industrialisatie dit nieuwe tijdvak. Het verschilt van de andere tijdvakken doordat geologische veranderingen de mens sindsdien niet meer overkomen, maar door hemzelf worden veroorzaakt. Ook al maken we slechts 0,01 procent van de biomassa uit, we hebben een buitenproportionele invloed op het wel en wee van Gods schepping.

Schepping

In dit licht is het werk van Ioannis Zizioulas, met name zijn boek *Priesters van de schepping*, van grote waarde. Hij benadrukt de diepe verbondenheid tussen mens en dier in hun relatie met God en roept op om als bondgenoten met eerbied en compassie om te gaan met Gods schepping. De aarde, de dieren en de planten hebben een intrinsieke waarde, los van het nut dat de mens eraan geeft. We lezen in Genesis 1,24-25 dat God, nog voordat Hij de mens schiep, zijn schepping zegende – en ‘zag dat het goed was’. Tal van bijbelteksten spreken over Gods verbond met de dieren en de planten (Genesis 9,11) en zijn trouwe zorg voor hen: zoals de sabbatsrust voor mens en dier (Exodus 20,11) en het sabbatsjaar voor het land (Leviticus 25,4-7). Veel psalmen getuigen van de zorg van God voor de gehele schepping (zoals Psalm 104).

Deze boodschap hebben we echter eeuwenlang maar zelden vanaf de kansel mogen horen. De reputatie van het christendom op ecologisch vlak is op zijn zachtst gezegd problematisch. Historicus Lynn White stelde in 1967 als een van de eersten dat het christendom een aanzienlijke verantwoordelijkheid draagt voor de ecologische crisis. Zizioulas sluit zich daarbij aan. Een antropologie die de mens los ziet van de rest van de schepping en zichzelf beschouwt als bezitter en overheerser, heeft bijgedragen aan gedrag dat slechts uit is op winst voor de mens. Met alle ecologische gevolgen van dien.

Eerbied

De houding van het christendom heeft ongetwijfeld bijgedragen aan een politiek, ook die van christelijke partijen, die nauwelijks oog heeft voor de natuur en verantwoordelijk is voor niet-duurzaam beleid en ontwikkelingen als die van de megastallen. Decennialang hebben milieu- en dierenbeschermers het christendom dan ook met een zekere mate van

wantrouwen bekeken, omdat het werd geassocieerd met een instrumentele benadering van dieren en de natuur.

Ioannis Zizioulas geeft een uitvoerige analyse van hoe de kerk in de val van het instrumentele en menscentrale denken is getrapt. Hij eindigt zijn boek met de krachtige oproep om het perspectief van de ecologie in preken en in theologische en wetenschappelijke literatuur diep door te laten dringen. 'We zijn hierin onvergeeflijk tekortgeschoten en in gebreke gebleven,' aldus Zizioulas.

Het is de hoogste tijd voor christenen om op concrete wijze te laten zien dat eerbied voor God hand in hand gaat met oprechte zorg en compassie voor zijn schepping. Een waardig en liefdevol leven voor mens en dier vraagt om gedragsverandering, maar ook om een andere manier van denken. Vanuit het vieren van de liturgie en puttend uit de Bijbel laat metropoliet Zizioulas zien hoezeer de mens geroepen is respectvol, eerbiedig, liefdevol en rechtvaardig samen te leven met de schepping.

Liturgie

Boeiend is dat Zizioulas als Grieks-orthodox theoloog laat zien hoe politiek of ethiek alleen de mens uiteindelijk niet tot ecologisch gedrag zal kunnen brengen. Hij stelt dat juist de liturgie, en met name de eucharistie, ervaarbaar maakt dat ecologisch handelen behoort tot de kern van het christelijk geloof. De mens dient als priester en tevens deelgenoot van de schepping tijdens de vieringen in de kerk 'de schepping in gemeenschap met God' te brengen. Zo staat in de vieringen de redding van de gehele schepping centraal in plaats van enkel de redding van de individuele mens. Zizioulas stelt dat christenen in en door de viering van de liturgie hun bijdrage kunnen leveren aan de weg uit de crisis.

Zijn visie op de eucharistie is alomvattend en zet ons op inspirerende wijze aan het denken. Dat geldt voor katholieken, die met de eucharistie bekend zijn, maar evenzeer voor de avondmaalvierende protestanten, zoals Zevende Dagsadventisten als ik. Het gaat erom dat in de liturgie de innige relatie tussen God, de mens en de rest van de schepping in zowel het paradijs, als in deze gebroken wereld, als in de toekomst op de herstelde en nieuwe aarde, zichtbaar en tastbaar erkend en ervaren wordt.

Hoop

Uiteraard falen wij, mensen in deze gebroken wereld, regelmatig om het goede te doen. De politieke en economische machten en krachten lijken onverslaanbaar en de moed zakt ons soms in de schoenen. Zizioulas laat zien dat de christelijke hoop verder gaat dan optimisme. Gods daden van

vernieuwing en herstel zijn oneindig veel groter dan de onze. De gehele schepping mag zich verheugen op Gods koninkrijk waar geen verdriet en dood meer zal zijn: een nieuwe hemel en een nieuwe aarde (Jesaja 11,6-9; Romeinen 8,19-22; Openbaring 21,1-4). Dat geeft vertrouwen en moed om als christen telkens opnieuw te laten zien wat het betekent om te leven in de voetstappen van Jezus Christus, struikelend en al. Om een zegen te zijn voor alles wat leeft. Een lichtje van hoop voor velen in deze vaak duistere wereld.

Priesters van de schepping helpt christelijke gemeenschappen en de groene beweging de oorsprong en het perspectief van hun gedeelde waarden te ontdekken. Het helpt hen om een dieper begrip te krijgen van wat en wie hen verbindt, en leidt hen richting een toekomst van duurzaamheid en rechtvaardigheid.

Marianne Thieme is theologe, juriste en oud-politica. Zij is medeoprichter van de Partij voor de Dieren, leidde de partij en was in deze rol van 2006 tot 2019 lid van de Tweede Kamer.

Woord vooraf bij de oorspronkelijke uitgave

door Rowan Williams

Het wordt steeds duidelijker dat de ecologische crisis waarmee de ‘mensenfamilie’ wordt geconfronteerd niet zomaar behandeld kan worden als een reeks problemen van zuiver bestuurlijke aard. De wortels van de crisis liggen in een verstoorde spiritualiteit. Een puur technische oplossing zal niet volstaan: het overleven van ons ecosysteem vereist niets minder dan een geestelijke revolutie. Het overleven van de materiële wereld die God gemaakt heeft, hangt af van onze geestelijke vernieuwing en deze geestelijke revolutie is onlosmakelijk verbonden met een herontdekking van onze materiële werkelijkheid.

Om dit mogelijk te maken hebben wij een samenhangende theologie nodig van onze menselijke positie in de wereld. Eeuwenlang, minstens al vanaf de explosieve opkomst van de natuurwetenschappen in de zeventiende eeuw, is het uitgangspunt van de Europese moderniteit een pijnlijk vervormde versie van theologische overtuigingen over onze menselijke roeping en onze menselijke uniciteit. We maakten ons de mythe eigen dat mensen in hun gedrag wezenlijk worden bepaald door de instrumentele rede – en dus probleemoplossers zijn omwille van het eigen overleven: de materiële kant van onze wereld wordt binnen dit model als volkomen ondergeschikt beschouwd, de mens is primair technisch manager. De traditionele en bijbelse opvatting van de menselijke persoon als geschapen naar het beeld van God en dus gemaakt om vrij en in liefde het welzijn en de balans van de gehele geschapen orde te dienen, is bedolven geraakt onder een valse spiritualiteit die verbonden is met de ambitie om als Prometheus de materiële wereld helemaal te beheersen. Het is niet verwonderlijk dat sommigen het joods-christelijk geloof zelf verantwoordelijk houden voor de vernietiging van ons milieu.

INLEIDING

De ecologische nalatenschap van Ioannis Zizioulas¹

door John Chryssavgis

Ioannis Zizioulas (10 januari 1931 - 2 februari 2023) is wellicht een van de invloedrijkste,² zij het soms ook omstreden, theologen van onze tijd. Hij was hoogleraar systematische theologie aan de universiteiten van Edinburgh en Glasgow, aan King's college te Londen, aan de Gregoriana in Rome en ook aan de universiteit van Thessaloniki. Als metropoliet Ioannis van Pergamon heeft hij bewezen een van de meest constructieve en slagvaardige bisschoppen van de Orthodoxe kerk te zijn, als voorzitter van delegaties van het Oecumenisch Patriarchaat die historisch bleken en veeleisend waren. Zijn geschriften en zijn bediening bestrijken een breed scala van academische en oecumenische kwesties, waardoor hij een blijvende erfenis van filosofisch en religieus denken achterlaat. Geboren in 1931 studeerde Zizioulas aan de universiteiten van Athene en Thessaloniki, terwijl hij ook geschoold werd aan het oecumenisch instituut van Bossey en aan de universiteit van Harvard, waar hij Georges Florowski ontmoette (1893-1979).

Wetenschappers kunnen beweren dat de bron van zijn invloed gelegen is in zijn Griekse proefschrift over de eucharistie en de bisschop in

1 Dit is de vertaling van 'Part A: An Ecological Legacy' van de inleiding. Voor 'Part B: A Green Theology' door co-redacteur Nikolaos Asproulis zij verwezen naar het origineel.

2 Yves Congar, 'Bulletin d'ecclésiologie', *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 1982, no. 66 (1982): 88.

HOOFDSTUK 1

Paulus en het ecologisch probleem

De wortels van de ecologische crisis

In de apostolische periode is er geen rechtstreekse verwijzing te vinden naar een ecologische crisis; ook niet bij Paulus. Ecologische vraagstukken waren in Paulus' tijd niet aan de orde. Ook in de tijd van de kerkvaders komen we deze kwesties niet tegen. Voor de ecologische crisis zul je in de geschriften van het Nieuwe Testament of in de leer van de kerkvaders tevergeefs naar verwijzingen zoeken. Pas in onze tijd kwamen er voor het eerst ecologische zorgen op.

Wel moeten we enkele eeuwen terug om de wortels ervan te vinden, namelijk in de periode van de industriële revolutie van de achttiende en negentiende eeuw. Natuurlijk zijn de ideologische wortels daarvan impliciet al aanwezig in de westerse middeleeuwse theologie en filosofie. Toch kregen zij vooral vaste vorm in de Europese Verlichting. Die maakte het de mensheid mogelijk door de vooruitgang in wetenschap en techniek de natuur te onderwerpen en haar voor utilitaristische doeleinden te exploiteren. Juist dan verwijzen de eerste vooraanstaande vertegenwoordigers van de Verlichting, onder wie Bacon, Descartes en Kant, openlijk naar de overheersing van de natuur door de mens. Het tot slaaf maken of onderwerpen van de natuur aan de menselijke wil wordt aangemoedigd en de mensheid wordt uitgenodigd om, in de woorden van Descartes, 'door middel van de wetenschap meester en bezitter van de natuur te worden.'

Een bijzondere rol in het ontstaan van de huidige ecologische crisis speelt de opkomst van de technologie. Die onderwerpt de natuur niet zomaar aan de mens: welbeschouwd hebben mensen de natuur altijd

gebruikt om te overleven, maar zonder in te grijpen in de mechanismen van het natuurlijke proces. De technologie echter – die op dit punt verschilt van de wetenschap en zelfs van technische engineering – ontwikkelde haar eigen mechanismen om binnen te dringen en in te grijpen in de relatie tussen materie en energie: natuurlijke hulpbronnen worden geïsoleerd en opgeslagen voor doelen die anders zijn dan de doelen in de natuur zelf. Op die manier dwingen mensen de natuur niet alleen om in meer te voorzien dan ze in staat is te bieden, maar ook om dingen te leveren die volkomen verschillen van wat de natuurwetten toelaten.

Deze mentaliteit bereikt haar hoogtepunt in de genetische manipulatie. Het is een bruto inbreken van de mens in de wetten en de daaruit voortvloeiende balans van de natuur. Samen met de druk die op de natuur wordt uitgeoefend om voortdurend meer te produceren om aan de menselijke begeerte te kunnen voldoen, heeft dit een dermate immense verstoring van het natuurlijk milieu veroorzaakt, dat mensen niet langer in harmonie met de natuur kunnen leven.

Zo zijn we terechtgekomen in de huidige ecologische crisis, die ontegenzeggelijk fataal is voor zowel de natuur als voor de mens. We hoeven deze hachelijke situatie niet langer te beschrijven. Veeleer zijn we er getuigen van en ervaren we haar, ook al is het met enige vertraging. Een vertraging die jammer genoeg weinig hoop of mogelijkheden laat voor welke oplossing dan ook. Toen Oecumenisch patriarch Demetrios in 1989 zijn ecologische initiatieven lanceerde kon niemand ook maar enigszins de ernst van de situatie bevroeden. Vandaag praat iedereen over het milieu, maar mogelijk is het al te laat.

Het zou ons niet moeten verbazen dat de ecologische crisis rechtstreeks verband houdt met theologie. Deze relatie is niet slechts van morele of van spirituele aard, verbonden met de gulzige begerigheid, eigenliefde en zelfbevrediging in onze tijd. Zeker is deze morele en spirituele dimensie direct verbonden aan het ecologisch probleem. Maar ver voorbij en veel dieper dan deze samenhang heeft de ecologische crisis te maken met het geloof van mensen; het is geen kwestie van moraal, maar van opvatting en leer. Dit betekent dat het raakt aan hoe mensen de wereld beschouwen en hoe zij hun relatie met de natuur zien; met andere woorden: het gaat om wat mensen geloven. Dit is precies het punt waar de leer van de apostel Paulus van bijzonder belang blijkt voor het ecologisch probleem.

Twee fundamentele vragen komen hierbij op. De eerste is: wat geloven we over de wereld? Dat is een kosmologische vraag. De tweede

vraag is: wat geloven we over onszelf? Dat is een antropologische vraag. Deze twee geloofsvragen beïnvloeden op beslissende wijze hoe we het ecologisch probleem beantwoorden.

In deze twee kwesties blijkt de leer van de apostel Paulus van levensbelang. Op de volgende bladzijden zullen we kort aan deze leer refereren en proberen bepaalde conclusies te trekken betreffende de uitdaging die het milieu ons stelt.

Kosmos als schepping

Voor Paulus is de wereld niet iets dat op zichzelf bestaat of vanzelfsprekend is. Ook kan zij niet vanuit zichzelf worden verklaard. Het bestaan van de wereld wordt beschreven als schepping; dat wil zeggen: het betreft de schepping door een persoon. Zoals in de brief aan de Hebreeënen wordt benadrukt: 'Elk huis wordt door iemand gebouwd; de bouwmeester van alles is God' (Hebreeënen 3,4). Hoewel deze brief niet wordt beschouwd als van Paulus zelf, geeft hij wel de geest van Paulus weer. Evenzo is ook in andere brieven van Paulus de notie nooit afwezig dat de wereld schepping is of schepsel van God. Zo wordt in Romeinen 1,25 de wereld beschreven als *ktisis* (schepping) en God als *ktistis* (schepper). Met betrekking tot de heidenen schrijft Paulus dat zij 'aanbidden en dienen wat door God geschapen is in plaats van de Schepper'. Zo wijst hij het verschil aan tussen de christelijke geloofsopvatting over de wereld enerzijds en 'afgoderij' anderzijds, juist door het onderscheid te introduceren dat later door de kerkvaders werd benut, namelijk tussen 'geschapen' en 'ongeschapen'. Paulus zal dit idee in andere brieven herhalen, zoals in Efeziërs 3,9 waar hij God beschrijft als 'de Schepper van alle dingen' en ook in Kolossenzen 1,15-16 waar Paulus met betrekking tot Christus opmerkt dat 'Christus het zichtbare beeld is van de onzichtbare God. Hij is de eerstgeboren Zoon, verheven boven alle geschapen dingen. Want door Hem schiep God alles in de hemel en op de aarde, de zichtbare en de onzichtbare dingen... God schiep alles door Hem en voor Hem.'

Laten we het christologische aspect van deze kosmologie even buiten beschouwing: we komen daar later op terug. Richten we onze aandacht er nu op hoe sterk Paulus het geloof benadrukt dat de wereld geschapen is. Deze overtuiging is van groot ecologisch belang. Want als we aanvaarden dat de wereld aan ons geschonken is door iemand anders, houdt dit het volgende in:

Van Ioannis Zizioulas verscheen eerder bij uitgeverij Skandalon:

Gemeenschap en andersheid
– een theologie van de persoon

“Verrukkelijke, diepgravende theologie die je aan het denken zet”

– *Trouw* ★★★★★

“Een zeer rijk boek waar veel van te leren is. De goede en toegankelijke vertaling draagt bij aan de betovering die van dit schrijven uitgaat.”

– *Kerk en theologie*

“Zijn boek ‘Gemeenschap en Andersheid’ trekt wereldwijd veel aandacht. ... Wie is deze spraakmakende Zizioulas? ... ”

– *Reformatorisch Dagblad*

“Een vernieuwende, fundamentele bijdrage aan het blijvende gesprek over mens, God en wereld.”

– *Friesch Dagblad*

“Een groot theoloog als Ioannis Zizioulas kan, juist omdat hij een relatieve buitenstaander is, de kerk van onze streken helpen de eigen zwakheden scherper in beeld te krijgen.”

– *Mgr. Gerard de Korte*

“Bladzij na bladzij daagt dit bijzondere boek onze veronderstellingen uit en brengt het ons denken weer in contact met de meest betekenisvolle aspecten van het christelijke geloof.”

– *Rowan Williams*

“In het individualisme ligt een legitiem verlangen naar vrijheid, naar jezelf te mogen worden. Zizioulas neemt dit serieus, evenzeer als het verlangen naar gemeenschap.”

– *Katholiek Nieuwsblad*